

Bronius MASKULIŪNAS (Šiaulių universitetas)

**SEŅŪJŲ LIETUVIŠKŲ TEKSTŲ LEKSIKOS SEMANTIKA :
*LIEŽUVIS IR KALBA***

**THE VOCABULARY OF OLD LITHUANIAN TEXTS:
THE NOUNS *liežuvis* ‘TONGUE’ AND *kalba* ‘LANGUAGE’**

Pagrindiniai žodžiai: senieji raštai, žodynas, leksikos kitimas, semantikos raida.

Keywords: old writings, vocabulary, lexicon change, semantics development.

Summary

As the language develops and “lives”, its system evolves, and structural changes happen. Comparing the Lithuanian language at the beginning of the Lithuanian writing, the 16th century, and at present, it can be seen that the lexicon is one of the linguistic layers that has changed the most throughout the four centuries. Firstly, it should be remembered that the majority of Lithuanian writings of the oldest period were translations from other languages, so it is natural that when translating into the Lithuanian language, texts contained many loanwords, often without even trying to find suitable equivalents or often there was none of it. Secondly, because the semantic field of those texts was rather limited, the majority were of religious nature, the vocabulary used in those writings was limited as well. With the gradual emergence of more original, secular texts, there has been a change in the lexicon, so more and more Lithuanian words have been used instead of loanwords.

Another reason for the lexical change is the development of semantics of words. There are a number of words whose individual meanings, actively used in old writings, later became obsolete, turned into semantic archaisms, and appeared to be in the passive dictionary.

This is exactly what happened to the word *tongue*. In old writings, it is much more often used besides its main current meaning ‘organ of taste’ but with the meaning ‘language’ that is only the sixth meaning in the *Dictionary of Lithuanian Language*.

The *Dictionary of the Current Lithuanian Language* does not provide this meaning of *tongue* at all as it is not recorded in the current usage.

The article discusses the usage of the noun *tongue* in the ancient monuments of Lithuanian writings, analyses its semantics, the hierarchy of meanings, and distribution. Old Lithuanian writings of Martynas Mažvydas, Jonas Bretkūnas, Mikalojus Daukša, and others are used for the analysis.

Kalbai vystantis, „gyvenant“, evoliucionuoja ir jos sistema, vyksta struktūriniai pokyčiai. Lyginant lietuviškos raštijos pradžios, XVI amžiaus, ir dabartinę lietuvių kalbą, matyti, kad vienas iš bene labiausiai per keturis šimtmečius pakitusių kalbos sluoksnių yra leksika. Turint galvoje būtent rašomąją kalbą, pasakytina, kad tą kitimą, be natūralios kalbos raidos, galėjo lemti dar kelios svarbios priežastys. Pirmiausia, reikia prisiminti, kad didesnė dalis seniausiojo laikotarpio lietuviškų raštų buvo vertimai iš kitų kalbų, taigi natūralu, kad verčiant į lietuvišką tekstą pakliūdavo nemažai skolinių, dažnai net nesistengiant rasti jiems tinkamų atitikmenų, o dažnai tokių ir nesant. Antra, su nedidelėmis išimtimis visi to laikotarpio raštai buvo labai vienodos siauros tematikos – religinio pobūdžio veikalai, kuriuose aiškinamos tikėjimo dogmos, dėstomos *Šventojo Rašto* tiesos, pateikiama bažnytinių apeigų atlikimo tvarka, giesmių tekstai ir pan. Taigi kalbamųjų tekstų semantinis laukas buvo gana ribotas ir vienodas. Ribota buvo ir

tuose raštuose vartojama leksika. Palaipsniui atsirandant vis daugiau originalių, pasaulietinių tekstų, keitėsi, įvairėjo ir leksika, vietoj skolinių pradėta vartoti vis daugiau lietuviškų žodžių.

Dar viena priežastis, lėmusi leksikos kitimą, yra žodžių semantikos raida. Esama nemažai žodžių, kurių atskiros reikšmės, aktyviai vartotos senuosiuose raštuose, vėliau paseno, tapo semantiniais archaizmais ir pasitraukė į pasyvų žodyno fondą.

Būtent taip yra nutikę su žodžiu *liežuvis*, kurio reikšmių hierarchija senuosiuose tekstuose ir dabartinėje vartosenoje gerokai skiriasi.

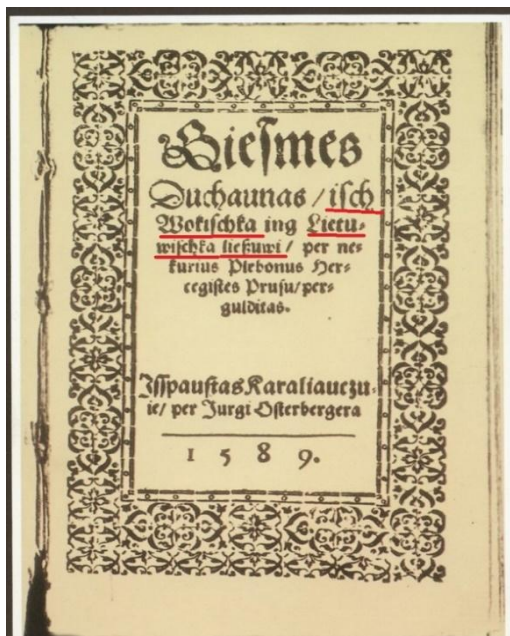
Lietuvių kalbos žodyne pateikiamos tokios *liežuvio* reikšmės:

liežuvis 1. ragavimo organas, taip pat kalbos padargas; 2. prk. koks nors daiktas, panašus į liežuvį; 3. bato šikšnelė prie suvarstymo; 4. iškalba, sugebėjimas gerai šnekėti; 5. apkalba; gandas, paskala; 6. kalba; 7. belaisvis, iš kurio galima gauti reikalingų žinių (LKŽ VII 456–458).

Dėmesį čia norima atkreipti į šeštąją *liežuvio* reikšmę ‘kalba’, kurios semantiką labai aiškiai iliustruoja žodyne pateikiamas Leskyno ir Brugmano pavyzdys *Šnekasi terp savęs kažį kokiuom liežuviu LB*¹⁵ 213 (LKŽ VII 458).

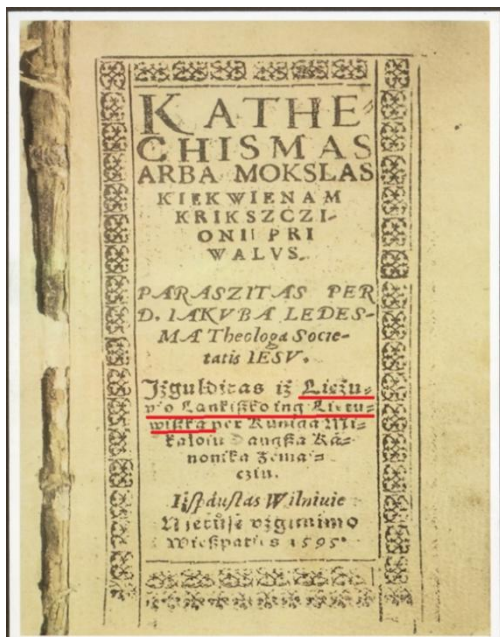
Peržiūrėjus seniausiojo laikotarpio lietuviškus tekstus, matyti, kad juose daiktavardis *liežuvis* gana dažnai vartotas ne šiandien pagrindine savo reikšme ‘ragavimo organas, taip pat kalbos padargas’, o būtent šeštąja *Lietuvių kalbos* žodyno teikiama reikšme ‘kalba’.

Jau vien iš to laikotarpio knygų titulinių puslapių matyti, kad daugelyje raštų daiktavardis *liežuvis* vartojamas šiandienine daiktavardžio *kalba* reikšme, žr. 1 ir 2 paveikslus:



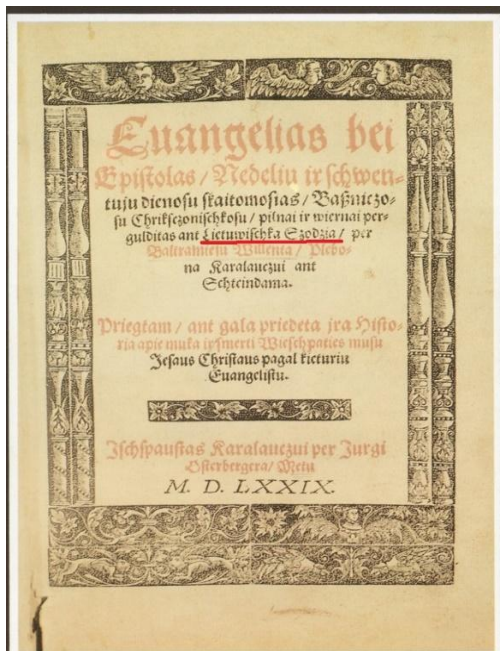
1 pav. Jono Bretkūno 1589 m. *Giesmių Duchauņų* titulinis puslapis

¹⁵ Litauische Volkslieder und Märchen aus dem preussischen und dem russischen Litauen, gesammelt von A. Leskien und K. Brugman. Strassburg 1882.

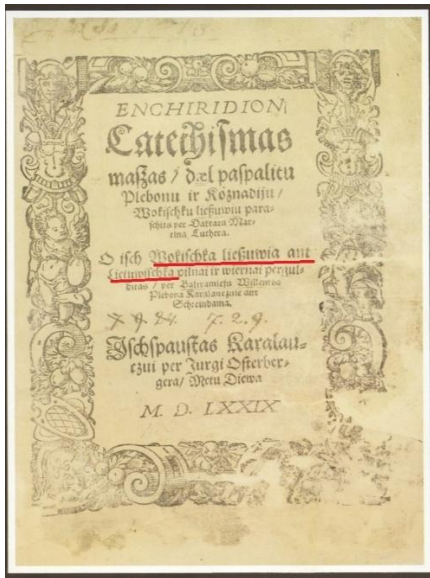


2 pav. 1595 m. Mikalojaus Daukšos *Katekizmo* titulinis puslapis

Įdomus čia ir Baltramiejaus Vileto atvejis: dviejų savo tais pačiais 1579 m. leistų darbų viršeliuose ta pačia reikšme jis vartoja skirtingus daiktavardžius, vienu atveju vartoja daiktavardį *žodis* reikšme ‘kalba’, kitu atveju – daiktavardį *liežuvis* ta pačia reikšme ‘kalba’, plg. 3 ir 4 paveikslus:



3 pav. Baltramiejaus Vileto 1579 m. *Evangelijų bei Epistolų* titulinis puslapis



4 pav. Baltramiejaus Vilento 1579 m. *Enchiridiono* titulinis puslapis

Dar kitaip elgiasi Simonas Vaišnoras, kuris savo 1600 m. veikalo tituliniam puslapyje rašo: *Zemczuga Theologischka [...] Lituwischkai jra perguldita* [paryškinta mano – BM] *per Simona Waischnora [...]*¹⁶.

Taip kalbamuojų aspektu atrodo XVI a. knygų tituliniai puslapiai. Daugiau informacijos galima rasti pačiuose to laikotarpio lietuviškuose tekstuose.

Lietuvių raštijos pradiniško Martyno Mažvydo raštuose daiktavardis *liežuvis*, Dominyko Urbo duomenimis (Urbas 1998, 209–210), pavartotas 16 kartų. Iš jų net 9 kartus – reikšme ‘kalba’, plg.:

Bralau milafis, skaitidams tatai šinafy / Jag taffai liebuwis dabar reifchkiefy
MK39_{18–19}.

Sena wokifchka gefme... ant musifka lebuwia ifchguldita GCh II 256_{1–3}.

Ifchbarftik wiefchpatie wñffokius liebuwius buklūšius GCh II 528_{10–11}.

Dabar wiffoks balfas ir liebuwis tefaka iju garbe tikra GCh II 326_{10–11}.

Reikšme ‘kalbos padargas’ daiktavardis *liežuvis* Mažvydo pavartotas 7 kartus, plg.:

garbins liebuwis mana teifibe tawa GCh II 540₂.

Liebuwis tawa fchunu lakti ghi turies GCh II 291₅.

Dėmesys atkreiptinas į tai, kad Mažvydas visai nevartoja daiktavardžio *kalba*. Užfiksuotas tik vieną kartą pavartotas daiktavardis *kalbesys*, vartojamas reikšme ‘šnekesys, išvedžiojimas’, plg.:

Tada ne darik didža kalbefia FCh 127_{15–16}.

Mažvydo darbų tęsėjo – Baltramiejaus Vilento raštuose daiktavardis *liežuvis* reikšme ‘kalba’ pavartotas keliolika kartų, plg.:

¹⁶ Žr. *Margarita Theologica. Continens methodicam Explicationem praecipuorum capitum doctrinae Christiane*. Cit. iš: *Simono Vaišnoro 1600 metų Zemczuga Theologischka ir jos šaltiniai*, parengė Guido Michelini, Vilnius: Baltos lankos, 1997.

*Regifi todrilei man / netiektai vřch naudinga daikta bet taipag ir vřch
reikmeninga / idant wokifchku lieřuwiu Chriřchtas butu řprowawotas Ech
55₁₆₋₁₉.*

Nauieis Lieřuweis kalbes / řalcřus prawaris EE 73₂₅-74₁.

*... ir buwa wiffi papildyti Dwaffe řchwenta / ir pradeia kalbeti kitais lieřuweis
EE 76₂₋₃.*

Daiktavardžio *kalba* Vilentas nevartoja.

Iř esmės tą patį galima pasakyti apie Joną Bretkūną, kurio rařtuose taip pat nevartojamas daiktavardis *kalba*, o daiktavardis *lieřuvis* reikřme ‘kalba’ daugiau ar mařiau aptinkamas visuose jo rařtuose, plg.:

*... ir pradeia kofani fakiti kitais lieřuweis / kaip ghiemus Dwafia dawę iřchkalbeti
BP II 133₃₋₅.*

*Tiktai wieni Apafchtalai Kriřtaus tegaleia wiffokeis lieřuweis kalbeti BP
II 142₄₋₆.*

*Kaipagi mes tada girdim kořnas řawa Lieřuwi prigimta / mes girdime ius
kalbancřus muřu lieřuwieis BP II 144₂₃-145₃.*

Tokia situacija yra Rytų Prūsijos lietuviřkuose rařtuose. Panařiai aptariamasis daiktavardis vartotas ir LDK to laikotarpio lietuviřkuose tekstuose. Pirmiausiai tai pasakytina apie lietuviřkos rařtijos LDK pradininką Mikalojų Daukřą. Daukřos *Katekizme lieřuvis* pavartotas 2 kartus, daiktavardis *kalba* nevartojamas, plg.:

Garbindami wârda Díewo: dêkawodami iam’ lieřuwiú múřfu DK 77₁₁₋₁₃.

Yř łakiřko ant Lietúwiřko pėrgulditas DK 109₈₋₉.

Antrajame pavyzdyje daiktavardis *lieřuvis* praleistas, numanomas.

Daukřos *Postilėje lieřuvis* pavartotas kelias deřimtis kartų, dařniau reikřme ‘kalba’ plg.:

Inğ wârda mána wêlinus iřmetinés / lieřuwiéis nauiéis kalbés DP 225₃₂.

*ir dabár dáro řakiótoiamus iu Hęřetikamus / kuriú lieřuwius řumáiře DP
475₂₇.*

*Iónas S. bילו funêlei nemilêkimes řodřiú / nei lieřuwiu / be’ dârbu ir tieřá DP
530₃₄.*

kaiř Hieranimas S. iřgulde iřğ lieřuwio řiđiřko DP 561₁₇.

Rečiau, bet pasitaiko ir *lieřuvis* vartosenos reikřme ‘ragavimo organas, taip pat kalbos padargas’, plg.:

*idant padařitu gála pirřto řáwo wandeniie / idant atáuřbitu lieřuwi mána DP
269₁₆.*

ioğ yra gerkleié lieřúwiie / nařrúřę / łupoře / kôioře DP 394₃₂.

túiaus átwéres nařrái io / ir lieřúwis DP 462₂₁.

Postilėje, skirtingai nei *Katekizme*, reikřme ‘kalbėjimas’ Daukřa vartoja daiktavardį *kalba*, plg.:

ir Galileoniř efsi / ir kalbá tawá iřdúřti tawé DP 159₈.

wiffus wéikalus ir kalbás io / (nóriní kârtais ne gerás) aní gerêfniu vžgûldžę: teip wel' kas kuri tur nopíkantoie ârtima fáwa / tađ wéikalus ir kalbás io / nóriní geréufes / aní pikczéufiu apgrežia DP 285₁₇₋₂₀.

LDK reformato Merkelio Petkevičiaus 1598 metų *Katekizme* daiktavardis *kalba* pavartotas 3 kartus, visus – reikšme ‘kalbėjimas’; *liežuvis* reikšme ‘kalba’ vartotas dažniau (Kruopas 1998, 126), plg.:

Tu diwnu žianklu fawo liežuwieys tulingays páhonis priwerft teykieys draugiften wieras βwentos PK 174₁₈₋₂₀.

Tokius daiktavardžio *liežuvis* vartosenos ypatumus liudija XVI a. lietuviški raštai. Situacija iš esmės nesikeičia ir XVII–XVIII a. Šiam teiginiui iliustruoti galima paimti vieną aktualų *Šventojo Rašto* fragmentą ir palyginti jo leksiką skirtinguose šaltiniuose.

Pavyzdžiui, pirmą kartą pasirodžiusiose ir daug kartų perleistose Jono Jaknavičiaus *Evangelijose* daiktavardžio *liežuvis* vartoseną išlieka tokia pati – jis vartojamas reikšme ‘kalba’, plg.:

Mk 16,17:

Wardan mana welnius iβmetines / ležuwieys nawieys kalbes JE 79₃₋₆.

1735 m. išleidžiama pirmoji spausdinta lietuviška *Biblija* – vadinamoji *Kvanto Biblija*¹⁷, joje taip pat ta pati situacija, plg.:

Mk 16,17:

... mano wardan wélnus iβwarrys, naujais liežuwjeis kalbės QB 76₂₈₋₃₀.

Aptariamąja reikšme daiktavardis *liežuvis* dar aptinkamas ir XIX a. raštuose. Galima palyginti minėtąjį *Šventojo Rašto* fragmentą 1816 m. išėjusiame Arnulfo Giedraičio *Naujojo Testamento* vertime:

Mk 16,17:

Wardan mano welnius iszwaris; naujays liežuweys kalbes GB 82₁₋₂.

Tiktai XX a. identiškuose tekstuose daiktavardžio *liežuvis* vartojimo ‘kalbos’ reikšme jau nėra. Daiktavardį *liežuvis* čia keičia daiktavardis *kalba*, plg. XX a. pirmosios pusės Juozapo Skvirecko *Biblijos* vertimą:

Mk 16,17:

Mano vardu jie išvarinės velnius, kalbės naujomis kalbomis Sk 290₁₆₋₁₇.

Toks vartojimas nusistovi ir vėliau jau nekinta. Palyginimui dar galima pateikti aptartąjį fragmentą iš XXI a. pradžios *Šventojo Rašto* vertimo:

... mano vardu jie išvarinės demonus, kalbės naujomis kalbomis ŠR 99₅₋₇.

Apibendrinant dar kartą reikia atkreipti dėmesį į tai, kad iš esmės visi čia aptarti raštai yra vertimai iš kitų kalbų¹⁸. Todėl galima teigti, kad daiktavardžio

¹⁷ Išsamiau apie Johaną Jakobą Kvantą ir jo *Biblijos* pasirodymo aplinkybes žr. Citavičiūtė 2005, 73–124; Zubaitienė 2018, 3–4.

¹⁸ Ne paskutinę vietą čia vaidina ir etimologijos dalykai. Dauguma žodžių, žyminčių sąvoką *liežuvis*, priklauso iš ide. prokalbės paveldėtų giminiškų žodžių grupei. Daugelyje kalbų tas pats žodis žymi 2 sąvokas: ‘liežuvis’ ir ‘kalba’. Išsamiau žr. Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazėje, prieiga internete: <http://etimologija.balt nexus.lt/?w=lie%C5%BEuvis>

liežuvis įsigalėjimas lietuvių senuosiuose raštuose buvo inspiruotas vertimo originalų, pirmiausia lenkų kalbos įtakos. Tai akivaizdžiai matyti ir iš pirmojo lietuvių kalbos žodyno – Konstantino Sirvydo *Diccionarium trium lingvarum* – pavyzdžio, plg.:

Język / Lingua. Liežuwis.

Język / mowá Sermo.

3odis / kałba / źadas /

tarme SD 89₇₋₁₁.

Liežuvio šia reikšme vartojimo palaipsniui atsisakyta atsirandant vis daugiau originalių tekstų ir formuojantis bendrinei kalbai. Pavyzdžiui, pirmajame originaliame lietuvių grožinės literatūros kūrinyje – Kristijono Donelaičio *Metuose* daiktavardis *liežuvis* jau vartojamas tik reikšme ‘skonio organas burnoje’ (žr. Kabelka 1964, 126). O reikšmėmis ‘žodinio minčių reiškimo sistema’ ar ‘kalbėjimas, pašnekesys’ iš esmės jau vartojamas tik daiktavardis *kalba*. Didele dalimi tai gali būti susiję su veiksmažodžio *kalbėti* ‘mokėti kalbą, bendrauti kalba, šnekėti’ įtaka. Šis veiksmažodis vartojamas nuo pat pirmųjų lietuviškų raštų atsiradimo.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas minimos *liežuvio* reikšmės visai nepateikia, nes dabartinėje vartosenoje ji nefiksuojama.

Šaltiniai ir literatūra

BP – [Jonas Bretkūnas,] *Postilla. Tatai estī Trumpas ir Praftas Įschguldimas Euangeliu [...] Per Jana Bretkūna... Karaliaucziuiē [...] 1591.*

Citavičiūtė 2005 – **Citavičiūtė, Liucija.** Johanas Jakobas Kvantas Karaliaučiuje XVIII a. Skiriama 320-osioms gimimo metinėms. *Senoji Lietuvos literatūra 20: Senosios raštijos profiliai.* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, 73–124.

DK – [Mikalojus Daukša,] *Kathechismas arba mokslas kiekvienam krikščionii priwalvs [...] 1595.* Cit. iš: *Mikalojaus Daukšos 1595 metų katekizmas*, faksimilinis leidimas, parengė Vida Jakštienė, Jonas Palionis, Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.

DP – [Mikalojus Daukša,] *Postilla Catholica [...] Per Kunigą Mikaloiv Davksą [...] Wilniui, 1599.*

Ech – [Baltramiejus Vilentas,] *Enchiridion. Cateshismas mašbas [...] pergulditas / per Baltramieju Vilenta plebona Karalauczuie [...] 1579.*

EE – [Baltramiejus Vilentas,] *Euangelias bei Epištolas [...] pilnai ir wiernai pergulditas ant Lietuwifchka Szodzia / per Baltramieju Willentha [...] Karalauczui, 1579.*

EP – [Jonas Jaknavičius,] *Ewangeliē polskie y litewskie [...] w Wilnie [...] 1705.*

FCH – [Martynas Mažvydas,] *Forma Chriktima*, Cit. iš: Martynas Mažvydas, *Katekizmas ir kiti raštai.* Faksimilių rinkinys, Vilnius, Baltos lankos, 1993, 145–188.

GB – NAUJAS ISTATIMAS JEZAUS CHRISTAUS WIESZPATIES MUSU LIETUWISZKU LEŽUWIU ISZGULDITAS PAR JOZAPA ARNULPA KUNIGAYKSZTI GIEDRAYTI WISKUPA ŽIEMAYCIU, ŽENKLINIKA S. STANISLOWO, ISZSPAUSTAS PAS KUNIGUS MISSIONORIUS WILNIUJE 816.

GCH – [Martynas Mažvydas,] *Gefmes Chrikfizoniskas*, Cit. iš: Martynas Mažvydas, *Katekizmas ir kiti raštai.* Faksimilių rinkinys, Vilnius, Baltos lankos, 1993, 189–636.

Kabelka 1964 – **Kabelka, Jonas.** Kristijono Donelaičio raštų leksika. Vilnius : Mintis, 1964.

Kruopas 1998 – **Kruopas, Jonas.** 1598 m. Merkelio Petkevičiaus Katekizmo leksika. *Jonas Kruopas, Rinktiniai raštai.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, 94–171.

LKŽ VII – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. VII, Vilnius : Mintis, 1966.

MK – [Martynas Mažvydas], *CATECHISMUSA PRAŠTY SZADEI, MAKFLAS ŠKAITIMA RAŠCHTA...* Cit. iš: Martynas Mažvydas, *Katekizmas ir kiti raštai*. Faksimilių rinkinys, Vilnius, Baltos lankos, 1993, 45–125.

MT – [Adamo Francisci,] *Margarita Theologica. Continens methodicam Explicationem praecipuorum capitum doctrinae Christiane*. Cit. iš: Simono Vaišnoras 1600 metų *Žemczuga Theologischka ir jos šaltiniai*, parengė Guido Micheli, Vilnius : Baltos lankos, 1997.

MT – [Simonas Vaišnoras,] *Margarita Theologica [...] Zemczuga Theologischka [...] Lituwischkai jra perguldita per Simona Waischnora warnischki Plebona Ragaines Ischspausta Karaliaucziui Prusu [...] 1600*. Cit. iš: Simono Vaišnoras 1600 metų *Žemczuga Theologischka ir jos šaltiniai*, parengė Guido Micheli, Vilnius : Baltos lankos, 1997.

PK – [Merkelis Petkevičius,] *Polski z Litewskim Katechizm [...] Nakładem Jego Mści Pána Málcherá Pietkiewiczá [...] W Wilnie [...] 1598*. Cit. iš: 1598 m. Merkelio Petkevičiaus katekizmas. 2-as leid. (fotografuotinis), Kaunas, 1939.

QB – *BIBLIA, Tai esti: Wiffas Szwentas Raftas, Séno ir Naujo Testamento, Pagal Wokiþką Pérpuldimą D. Mertino Luteraus, Su kiekwienu Pérskyrimo trumpu Praneþimmu, ir reikalingu Paþenklinimu tų paczų Žodzų, kurrie kittofe Perskryrimose randomi, Nų kellų Mokytojų Lietuwoj' Lietuwiþkay pérpuldytas. Karaláuçuie. 1735*. Raštais iffpaufas pas Ioria Endriki Artunga. o pardūdamas pas Pilippa Kriftupa Kanteri. Remtasi perrašu: *Biblija*, Karaliaučius, 1735; Biblioteka Jagiellońska, sign.: SD 52067 I. Dokumentinis perrašas, parengė Mindaugas Šinkūnas, Ernesta Kazakėnaitė, Jurgita Venckienė, Birutė Triškaitė (2018).

SB – ŠVENTASIS RAŠTAS SENOJO IR NAUJOJO ĮSTATYMO arba TESTAMENTO Su VULGATOS TEKSTU. VERTĖ IR KOMENTORIŲ PRIDĖJO JUOZAPAS SKVIRECKAS TEOLOGIJOS DAKTARAS KAUNO ARKIVYSKUPAS IR METROPOLITAS. PENKTASIS TOMAS. KAUNAS „Šviesos“ spaustuvė, 1937.

SD – [Konstantinas Sirvydas,] *DICTIONARIUM TRIUM LINGVARUM... VILNAE... Anno Domini M. DC. LXXVII*. Cit. iš: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1979.

ŠR – *Biblija, arba Šventasis Raštas*. Trečias pataisytas ir papildytas ekumeninis leidimas. Vilnius: Lietuvos Biblijos Draugija, 2005.

Urbas 1998 – **Urbas, Dominykas Urbas**. *Martyno Mažvydo raštų žodynas*. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

Zubaitienė 2018 – **Zubaitienė, Vilma**. 1735 m. Biblijos leksika Pilypo Ruigio žodyne. *Lietuvių kalba* 12, 2018, 1–37 [žr. 2019 m. liepos 7 d.]. Prieiga internete: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/261/194>